

ASOCIAȚIA NAȚIONALĂ ARĂDEANĂ PENTRU CULTURA POPORULUI, PARTE A SOCIETĂȚII CIVILE ROMÂNEȘTI DIN MONARHIA HABSBURGICĂ (1863–1918)

IOAN BOLOVAN

Institutului de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca

E-mail: ioanbolovan62@gmail.com

The Arad National Association for the Culture of the Romanian People, Part of the Romanian Civil Society in the Habsburg Monarchy (1863–1918)

(Abstract)*

Within the national cultural and institutional system, the regional cultural associations played a special role: Association for the Culture of the Romanian People from Maramureș (Sighet, February 5, 1861); the Transylvanian Association for Romanian Literature and Culture of the Romanian (ASTRA), founded at Sibiu, on October 23–26/November 4–7, 1861; the Arad National Association for the Culture of the Romanian People (Arad, April 30/May 12, 1863). Due to their regional character, they accelerated the cultural activity on a relatively extended geographical area, also favoring in time the access of village communities to culture act. At the same time, due to the concentration of the political and intellectual elite of all Romanians under foreign domination, they supported and launched extremely fruitful activities for the affirmation of the Romanian national identity. The foundation of regional associations (especially those in Sibiu and Arad, important illuminist, cultural and political centers), embodied the needs of the Romanian elite for developing, in an adequate framework, a major culture, corresponding to the one developed by the scientific institutions of other peoples. Taking into account their purposes and concerns, as well as their organization, the ASTRA and, partially, the Arad National Association, resembled the scientific, academic societies. From another point of view, the foundation of regional associations contributes to the process of institutionalizing Transylvania Romanian culture, on a national basis, which anticipated the expansion of the elements constituting national awareness towards the greater social categories. This process became more and more visible at the middle of the 19th Century, reflecting the dissemination of Romanticism in the local public interest, as well as in that of the whole South-eastern Europe. Regional associations brought to their program diverse cultural objectives, in the Romanticist direction, which amplified the forms of manifesting national sentiment and contributed to the affirmation of Romanian solidarity in general.

Keywords: Transylvania, civil society, culture, institutions.

---

* Traducere: Ioan Bolovan.

(Rezumat)

În cadrul sistemului cultural și instituțional național, asociațiile culturale regionale au jucat un rol deosebit: Asociația pentru Cultura Poporului Român din Maramureș (Sighet, 5 februarie 1861); Asociația Transilvană pentru Literatură și Cultură Română a României (ASTRA), înființată la Sibiu, la 23–26 octombrie/4–7 noiembrie 1861; Asociația Națională pentru Cultura Poporului Român Arad (Arad, 30 aprilie/12 mai 1863). Datorită caracterului lor regional, au accelerat activitatea culturală pe o arie geografică relativ extinsă, favorizând în timp și accesul comunităților sătești la actul cultural. Totodată, datorită concentrării elitei politice și intelectuale a tuturor românilor aflați sub dominație străină, aceștia au susținut și au lansat activități extrem de fructuoase pentru afirmarea identității naționale românești. Înființarea asociațiilor regionale (în special a celor de la Sibiu și Arad, importante centre iluministe, culturale și politice) a întruchipat nevoile elitei românești de a dezvolta, într-un cadru adecvat, o cultură majoră, corespunzătoare celei dezvoltate de instituțiile științifice ale altor popoare. Având în vedere scopurile și preocupările lor, precum și organizarea lor, ASTRA și, parțial, Asociația Națională Arad au semănat cu societățile științifice, academice. Dintr-un alt punct de vedere, înființarea asociațiilor regionale contribuie la procesul de instituționalizare a culturii românești transilvănene, la nivel național, care anticipează extinderea elementelor care constituie conștiința națională către categoriile sociale mai mari. Acest proces a devenit din ce în ce mai vizibil la mijlocul secolului al XIX-lea, reflectând diseminarea romantismului în interesul public local, precum și în cel al întregii Europe de Sud-Est. Asociațiile regionale au adus în programul lor diverse obiective culturale, în direcția romantismului, care au amplificat formele de manifestare a sentimentului național și au contribuit la afirmarea solidarității românești, în general.

Cuvinte-cheie: Transilvania, societate civilă, cultură, asociații, instituții.

După 1989, una dintre noțiunile care a făcut carieră în științele politice din România a fost, fără îndoială, cea de societate civilă. Construirea după ieșirea din regimul de dictatură a unei rețele de instituții plasate în afara statului, ce s-a multiplicat cu o repeziciune debordantă, a fost probabil o explicație a vehiculării intense a acestei noțiuni (societatea civilă). Astfel, societatea civilă este reprezentată de instituțiile și organizațiile sociale și civice care constituie temelia unei democrații funcționale¹.

Școala londoneză de economie, Centrul pentru Societatea Civilă, utilizează ca definiție de lucru o exprimare pentru care optăm și noi: „Societatea civilă se referă la un set de instituții, organizații și conduite situate între stat, afaceri și familie. Aceasta include organizații non-profit, organizații filantropice, mișcări sociale și politice, alte forme de participare socială și civică”. Societatea modernă s-ar structura prin trei componente: componenta economică, componenta politică (instituțiile fundamentale ale statului) și componenta societății civile, sectorul non-profit, care legitimează sau amendează celelalte două componente. Prin urmare, societatea civilă „descrie un întreg sistem de structuri, care permit cetățenilor noi roluri și relații sociale, prin diferite modalități de participare la viața publică. Organizațiile

¹ Pentru detalii suplimentare despre problematică se pot consulta cu folos următoarele site-uri: www.fndc.ro; http://www.fndc.ro/comunitate/societatea_civila.html; http://en.wikipedia.org/wiki/Civil_society.

societății civile sunt autonome în raport cu statul, reprezentând o multitudine de centre de putere, un sistem al puterilor non-statale”².

Sintagma enunțată în titlul materialului nostru, „societate civilă românească”, pentru perioada anterioară unirii Transilvaniei cu România, a fost lansată în istoriografia românească relativ recent, de către Liviu Maior, unul dintre cei mai avizați specialiști ai istoriei Transilvaniei, care a adus în discuție subiectul în legătură cu fenomenul național din istoria modernă a românilor transilvăneni. Înainte, dar mai ales în timpul dualismului austro-ungar, ca urmare a statutului pe care l-au avut românii din Transilvania, au fost create sute de instituții profesionale și culturale regionale și locale (asociații și societăți culturale, reuniuni de femei, reuniuni învățărești, societăți de lectură ale elevilor și studenților, coruri, asociații economice etc.), care au contribuit la întărirea conștiinței naționale românești. Practic, această eferescență asociaționistă pusă în slujba consolidării și afirmării națiunii române reprezintă, așa cum s-a afirmat cu multă pertinentță, o adevărată „societate civilă românească”, adaptată la condițiile politice, culturale și economice specifice epocii³. „Societatea civilă românească” din Transilvania a avut, spre deosebire de accepțiunea curentă, o specificitate rezultată în urma condițiilor în care au trăit românii din provincie între anii 1867 și 1918. Aceasta nu diminuează însă cu nimic valoarea și importanța ei pentru corpul național românesc din provincie, aportul societății civile românești la procesele modernizatoare care s-au derulat în Transilvania în deceniile premergătoare Primului Război Mondial fiind unul vizibil și de necontestat. Profesorul Liviu Maior a conturat într-o manieră sintetică și profundă, în cadrul unei cărți apărute recent, existența unei societăți civile românești în Transilvania, fundamentul procesului identitar, operă a asociaționismului, adevărata sferă publică a comunității pe care etnicii români au „construit-o” cu resurse financiare limitate⁴. Modelul asociaționist era unul larg răspândit în dubla monarhie, unde unele popoare începuseră mai devreme procesul asociaționist, de construire a societății civile, cehii fiind cei mai avansați în acest sens⁵.

Nimeni nu se mai îndoiește astăzi că mișcările de emancipare națională din secolul al XIX-lea, cantonate în spațiul Europei Centrale și de Sud-Est, au încorporat în strategia lor cultura, ca un element decisiv al procesului de solidarizare națională. Componenta culturală, reprezentată printre altele și de asociațiile regionale înființate (Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român – ASTRA, 1861; Societatea pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina, 1862; Asociația Națională Arădeană pentru Cultura Poporului Român, 1863 etc.), a avut o contribuție importantă în procesul de afirmare a identității naționale și, indirect,

² Sergiu Tămaș, *Dicționar politic. Instituțiile democrației și cultura civică*, București, Editura Academiei Române, 1993, p. 258.

³ Liviu Maior, *Habsburgi și români. De la loialitatea dinastică la identitate națională*, București, Editura Enciclopedică, 2006, p. 8.

⁴ Idem, *Asociaționism și naționalism la românii din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura „Școala Ardeleană”, 2022, p. 11.

⁵ Jan Havranek, „The Development of Czech Nationalism”, în *Austrian History Yearbook*, vol. III, partea a 2-a, 1967, p. 239.

chiar în sfera militantismului politic. Datorită caracterului lor regional, ele au dinamizat activitatea culturală pe o arie geografică largă, coagulând elita intelectuală răspândită în mai multe centre urbane; dar, în același timp, au și favorizat accesul comunităților sătești la actul de cultură⁶.

Fruntașii politici români s-au orientat și spre formarea unei clase de mijloc, care să constituie suportul pentru lupta politică și pentru susținerea instituțiilor școlare și culturale care nu beneficiau de niciun ajutor material din partea statului maghiar. Băncile românești, formate începând cu deceniul al optulea (Albina, Victoria, Someșana etc.), au sprijinit cu precădere clasa românească de mijloc și țărâniea înstărită. Analizând conținutul și caracterul asociațiilor întemeiate de românii din Transilvania, Ioan Slavici remarcă, în lucrarea *Românii din Ardeal*, publicată în 1910, că „semnul distinctiv al tuturor acestor așezăminte culturale este participarea țărânimii la ele. Adunarea, de orișice natură ar fi ea, nu e răușită, dacă elementul țărănesc nu e îndeajuns reprezentat la ea, căci toate sunt pornite din gândul de a strânge legăturile între deosebitele părți ale poporului, și în Ardeal nație va să zică țăran, și național e numai ceea ce e potrivit cu felul de a fi al țărânimii”⁷.

Evident, și la Arad lucrurile s-au derulat într-un mod identic pentru români cu ceea ce se întâmpla în întreaga Transilvanie. Tradiția istorică, așezarea geografică, realitățile etno-demografice etc. au contribuit la conturarea unui asemenea loc privilegiat în istoria modernă. Astfel, românii din orașul Arad și satele vecine, devenite ulterior cartiere, reprezentau între 1880 și 1910 circa 18–20% din totalul populației⁸, elementul etnic românesc deținând o pondere superioară comparativ cu alte orașe din vestul sau centrul Transilvaniei (Timișoara, Oradea, Cluj etc.). Nu întâmplător aici s-au înființat și au activat cele mai numeroase asociații și instituții, raportat la numărul de locuitori români dintre toate orașele transilvănene. O sumară enumerare a lor este semnificativă pentru a evidenția nu doar numărul, ci și diversitatea socială și profesională a beneficiarilor acestui asociaționism.

Prima și poate cea mai mai reprezentativă a fost Asociația Națională Arădeană pentru Cultura Poporului Român. După aprobarea de către autorități a statutelor, pregătirile pentru ședința de constituire a Asociației naționale arădene au intrat în primăvara anului 1863 în faza finală. Episcopul Procopie Ivacicovici a convocat, în 18 martie 1863, într-o ședință preliminară, elita românească din Arad, cu ocazia acestei conferințe luând ființă un comitet executiv care a pregătit în șapte ședințe consecutive deschiderea festivă a activității Asociației arădene cu prilejul primei adunări generale din 30 aprilie 1863. Prezența episcopului, dar și a multor reprezentanți ai clerului la manifestare a fost una destul de semnificativă pentru a demonstra rolul pe care biserica l-a avut pentru românii din Transilvania cel puțin până la Primul Război Mondial. Naționalul a prevalat la începutul epocii liberale,

⁶ Ioan Bolovan, *Asociația Națională Arădeană pentru Cultura Poporului Român. 1863–1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2011, p. 8 și urm.

⁷ Ioan Slavici, *Românii de peste Carpați*, ediție de Constantin Mohanu, prefață de Dumitru Micu, București, Editura Fundației Culturale Române, 1993, p. 166 și urm.

⁸ Corneliu Pădurean, *Populația comitatului Arad în secolul al XIX-lea*, Arad, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, 2003, p. 268, tabelul nr. 66.

în mod irecuzabil, în detrimentul confesionalului. Intelectualii nu au adoptat o poziție rigidă antireligioasă, deoarece intenționau să păstreze biserica ca pe o instituție națională, să transforme biserica și clerul în instrumente ale schimbării sociale și ale afirmării națiunii române. Ideea națională a reprezentat în acei ani, pentru cei mai mulți exponenți ai națiunii, ceva mai grandios decât confesionalismul și, ortodocși sau uniți, la fel, „au descoperit în ea sursa fraternității lor”⁹. Simptomatică pentru a învedera sensul noilor solidarități moderne, prin excelență naționale, este și alegerea în funcțiile de conducere ale asociațiilor regionale atât a unor lideri (laici și clerici) ortodocși, cât și uniți. Astfel, ca președinte al Asociației arădene a fost ales episcopul ortodox al Aradului, Procopie Ivacicovici, iar ca vicepreședinte canonicul greco-catolic din Lugoj, Mihail Naghy. De asemenea, în funcția de președinte al ASTREI era ales episcopul ortodox al Sibiului, Andrei Șaguna, iar ca vicepreședinte canonicul greco-catolic din Blaj, Timotei Cipariu. Caracterul național al acestor instituții culturale a fost înțeles și receptat ca atare și de către contemporani. Lipsind de la adunarea generală de constituire a Asociației naționale arădene, din 30 aprilie 1863, un grup de fruntași români din părțile Zarandului a trimis o scrisoare de felicitare asociației, din care se desprind aceleași idei de solidaritate națională și socială: „Noua asociație nu e a unitului sau a neunitului, nici a aristocratului, nici a democratului, ci a tuturor românilor de orice clasă”¹⁰.

Elita ecleziastică a fost mai totdeauna în avangarda inițiativelor ce vizau extinderea programului Asociației naționale din Arad spre categoriile sociale ce necesitau sprijin. În cuvântul de deschidere al celei de a treia adunări generale a asociației din 10 mai 1865, episcopul Procopie Ivacicovici, președintele societății, atrăgea atenția asupra educației tineretului care trebuie încurajat cu burse pentru desăvârșirea studiilor: „Nimic nu poate fi mai folositor pentru națiunea noastră decât creșterea tinerimii, [...] care e speranța unui viitor mai fericit, căci prin creșterea tinerimii se câștigă cultura poporului”¹¹. În același timp, preoțimea, dincolo de participarea în număr mare la adunările generale anuale ale asociației, a susținut efectiv amplele acțiuni lansate. Astfel, preoțimea s-a implicat în activitățile de alfabetizare și culturalizare ale țăranilor, de combatere a alcoolismului și de ridicare a nivelului de igienă, de colectare a informațiilor istorice și etnografice pentru elaborarea monografiilor sătești etc., completând aria dialogului cultural, național, social la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Discursul episcopului Ioan Mețianu, președintele Asociației naționale arădene, cu prilejul adunării generale din 31 decembrie 1895, este extrem de revelator în acest sens:

⁹ Keith Hitchins, „Laic și ecleziastic în mișcarea națională românească din Transilvania (1830–1869)”, în *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1972, p. 68; idem, *Cultură națională sacră ...*, p. 127.

¹⁰ Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale (în continuare se va cita: S.J.A.A.N.), Fond ASTRA – *despărțământul cultural al județului Arad*, d. 6/1863, f. 28 și urm. Aceeași idee o exprimă și Vasile Goldiș, la adunarea generală a Asociației naționale arădene din anul 1910: „Aici [la Asociația arădeană] se pot întâlni deci toți românii [...] cărora le zace la inimă cultura românească. Asociația nu este instituție confesională. Membrii ei pot să fie toți românii de orice stare socială, de la vlădică până la opincă”. Cf. „Tribuna”, anul XIV, 1910, nr. 1.

¹¹ „Telegraful Român”, anul XIII, 1865, nr. 41.

„Știți și dumneavoastră că poporul este baza oricărei inteligențe, [...] că slăbind acea bază slăbește rezistența noastră, și că în măsura ce se va cultiva poporul, în aceea se va întări și el și noi, inteligenții lui”¹². În fond, acțiunile instituției culturale din Arad se încadrează exemplar în ceea ce strategia oricărei componente instituționale a societății civile moderne o avansa: educarea civică și politică a mulțimii pentru a transforma grupurile de cetățeni în actori pe scena vieții comunitare, publice.

Prestigiul social al dascălilor era unul deosebit, această categorie profesională susținând constant pe toate planurile modernizarea societății românești și sprijinind Asociația arădeană. Așa cum s-a observat deja recent, societatea civilă civilă românească din Transilvania, prin numeroasele asociații, societăți și reuniuni a avut menirea de a genera și stimula nu numai procesul de secularizare a ideologiei naționale, ci și pe acela de modernizare a corpului național, de disciplinare socială¹³. Aici trebuie să accentuăm rolul imens pe care l-au jucat dascălii români în respectivele procese, prezența lor ca membri, dar și activitățile Asociației arădene, fiind de natură să eficientizeze implicarea acestora în slujba comunității. Învățătorii, profesorii și alte categorii intelectuale au reprezentat aproximativ 11–12% din totalul membrilor. Numărul este explicabil prin caracterul confesional al școlii românești, ceea ce a determinat ca majoritatea dintre aceștia să întâmpine mari greutăți materiale și financiare, cenzurându-se astfel angajarea lor pleneră în mișcarea cultural-națională. Totuși, elita intelectuală a conștientizat poate cel mai bine, dintre categoriile sociale implicate în resurecția națională, importanța și finalitatea Asociației naționale arădene. Dincolo de contribuția materială relativ modestă pe care a avut-o la susținerea asociației, instituția culturală din Arad a reprezentat tot timpul pentru intelectualitate un punct de referință în acțiunile și inițiativele culturale și profesionale pe care le-a lansat¹⁴. Intelectualii, mai ales cei din Arad, au contribuit activ și constant la reușita unor numeroase acțiuni lansate de asociație, au avansat inițiative ce urmăreau revigorarea vieții culturale românești din zonă.

La fel de activi au fost și juriștii, avocații, notarii etc. Beneficiind de o situație materială relativ bună, această categorie socială a constituit principala susținătoare financiară a Asociației naționale arădene. De asemenea, avocații și funcționarii au donat în timp numeroase cărți pentru bibliotecă, sume de bani, antichități și obiecte de interes istoric¹⁵. La adunarea generală din 10/22 mai 1865, Mircea V. Stănescu a propus

¹² Apud Nicolae Roșuț, „Societăți culturale arădene”, în „Ziridava”, anul V, 1975, p. 212.

¹³ Liviu Maior, *op. cit.*, p. 8.

¹⁴ De exemplu, învățătorul V. Olariu din Zarand, după ce a întocmit un manual de istorie naturală și fizică, a trimis manuscrisul lucrării direcțiunii Asociației arădene pentru eventuale corecturi, solicitând și sprijin în vederea publicării manualului. Octav Barițiu, profesor la gimnaziul din Năsăud (fratele lui George Barițiu), a donat bibliotecii asociației cartea sa *Gramatica limbii maghiare* ș.a. Cf. S.J.A.A.N., Fond ASTRA – *despărțământul cultural al județului Arad*, d. 57/1866, f. 45; d. 102/1870, f. 1.

¹⁵ Avocatul D. Hațieganu din Oravița, 100 de florini; Iosif Hodoș, 50 de florini; Teodor Șerb, 50 de florini; Sigismund Borlea, 50 de florini etc. Vezi S.J.A.A.N., Fond ASTRA – *despărțământul cultural al județului Arad*, d. 36/1864, f. 57–59; d. 64/1867, f. 20–57; d. 108/1871, f. 16; Vasile Galoș, *Intelectualitatea românească din Transilvania (1848–1807). Contribuții* – lucrare de diplomă la Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, 1985, p. 69.

modificarea paragrafului 4 din statutele asociației din Arad, în sensul ca și femeile să poată fi membre ale asociației¹⁶. Inițiativa tânărului avocat, fost bursier al Asociației arădene, are dublă semnificație, socială și națională. Este o tentativă, modestă totuși în ce privește implicațiile, de a contribui la emanciparea femeilor, de a crea un cadru adecvat de manifestare spirituală și „pentru femeile cultivate”. Pe de altă parte, inițiativa denotă un punct de vedere nou în strategia mișcării naționale, și anume necesitatea concentrării tuturor forțelor în instituții naționale, care să militeze pentru afirmarea propriei individualități entice, dar și pentru educația civică-democratică.

Toate activitățile Asociației naționale arădene au fost susținute exclusiv prin donații private și prin cotizațiile membrilor. Asociația a fost o formă de asociere bazată pe criteriile etnic și social-profesional, având la bază voluntariatul și dorința implicării românilor din zonă în comunitate, pentru progres material, social, cultural și, nu în ultimul rând, național.

Înființarea Asociației arădene se originează în primul rând în evoluția spre modern a societății românești din Imperiul Austro-Ungar. Fără îndoială însă, dincolo de componenta națională pe care au exprimat-o, ea a reprezentat o veritabilă societate civilă românească, în cadrul căreia au fost abordate și avansate probleme extrem de acute privind societatea vremii în general (emanciparea femeii și extinderea dreptului de vot asupra femeilor, votul universal, protecția socială a lucrătorilor industriali, combaterea unor fenomene asociale precum analfabetismul și alcoolismul, susținerea unor drepturi profesionale specifice etc.).

Firește, ampla solidaritate general românească, ce s-a manifestat cu multă vigoare în toamna anului 1918, se datorează, în bună parte, și activităților lansate în cele mai bine de cinci decenii de existență de asociațiile profesionale și instituțiile culturale de la Sibiu, Cernăuți, Arad, care au promovat cu consecvență idealul unității naționale. Aportul pe care societatea civilă românească l-a avut în procesul renașterii naționale a românilor din Transilvania în epoca modernă a fost recunoscut și apreciat ca atare de întreaga clasă politică românească. În apelul din 7/20 noiembrie 1918, de convocare a Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, era prevăzută în mod expres prezența ca delegați aleși ai reprezentanților Asociației naționale arădene: „La adunare vor lua parte [...] câte 2 exmiși ai societăților culturale (Asociațiune – ASTRA, Fondul de teatru, Asociațiunea arădeană etc.)”, ceea ce semnifică recunoașterea importanței cultural-naționale a acestei instituții¹⁷. În memorabila zi de 1 decembrie 1918, la Alba Iulia, au fost prezenți delegați din partea principalelor instituții și asociații care au constituit societatea civilă românească din Arad. Astfel, Asociația națională arădeană a trimis doi delegați, Reuniunea femeilor române din Arad – trei delegați (Eugenia Cicio-Pop, Elena Goldiș, Adriana Ispravnic), Societatea fondului pentru ajutorarea ziarștilor români din Transilvania, Banat și părțile locuite de români din Ungaria – doi delegați (N. Mihulin, Silviu Bejan), Reuniunea învățătorilor

¹⁶ S.J.A.A.N., Fond ASTRA – *despărțământul cultural al județului Arad*, d. 47/1865, f. 154.

¹⁷ *1918 la români. Documentele Unirii*, vol. VIII, coord. Ștefan Pascu, Ion Popescu-Puțuri, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 6.

de la școlile populare confesionale greco-ortodoxe din protopopiatele arădene – doi delegați, Societatea studenților de la Institutul Teologic greco-ortodox român din Arad – doi delegați, Societatea sportivă „Gloria” – un delegat (Sabin Moldovan) etc. Fără să fi avut amploarea societății civile din alte părți ale Monarhiei Austro-Ungare, mișcarea asociaționistă românească din Arad a reprezentat o componentă deloc neglijabilă în procesul modernizării societății românești din zonă și în afirmarea identității naționale. Cercetări ulterioare vor confirma, sperăm, ceea ce, prin rândurile de față, am arătat încercând atenția asupra unui subiect care așteaptă să fie explorat în toată magnitudinea sa¹⁸.

BIBLIOGRAFIE

1. Bolovan, Ioan, *Asociația Națională Arădeană pentru Cultura Poporului Român. 1863–1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2011.
2. Galoș, Vasile, *Intelectualitatea românească din Transilvania (1848–1807). Contribuții* – lucrare de diplomă la Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, 1985.
3. Havranek, Jan, „The Development of Czech Nationalism”, în *Austrian History Yearbook*, vol. III, partea a 2-a, 1967.
4. Hitchins, Keith, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1972.
5. Maior, Liviu, *Asociaționism și naționalism la românii din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura „Școala Ardeleană”, 2022.
6. Idem, *Habsburgi și români. De la loialitatea dinastică la identitate națională*, București, Editura Enciclopedică, 2006.
7. Pădurean, Corneliu, *Populația comitatului Arad în secolul al XIX-lea*, Arad, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, 2003.
8. Roșuț, Nicolae, „Societăți culturale arădene”, în „Ziridava”, anul V, 1975.
9. Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale, Fond ASTRA – *despărțământul cultural al județului Arad*, d. 6/1863, d. 36/1864, d. 47/1865, d. 57/1866, d. 64/1867, d. 102/1870, d. 108/1871.
10. Slavici, Ioan, *Românii de peste Carpați*, ediție de Constantin Mohanu, prefață de Dumitru Micu, București, Editura Fundației Culturale Române, 1993.
11. Tămaș, Sergiu, *Dicționar politic. Instituțiile democrației și cultura civică*, București, Editura Academiei Române, 1993.
12. „Telegraful Român”, anul XIII, 1865, nr. 41.
13. „Tribuna”, anul XIV, 1910, nr. 1.
14. *1918 la români. Documentele Unirii*, vol. VIII, coord. Ștefan Pascu, Ion Popescu-Puțuri, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989.
15. www.fdsc.ro.
16. http://www.fndc.ro/comunitate/societatea_civila.html.
17. http://en.wikipedia.org/wiki/Civil_society.

---

¹⁸ Părți importante din acest articol au fost publicate într-o formă asemănătoare în cartea Ioan Bolovan, *Asociația Națională Arădeană pentru Cultura Poporului Român. 1863–1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2011.